

बुद्धका क्रान्तिकारी विचारहरू

राज बहादुर राना

एम.ए. बौद्धअध्ययन

लोटस एकेडेमी कलेज

Email: rajbahadurрана8@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/hj.v15i1.63981>

सार

क्रान्ति शब्द ल्याटिन रेभोल्युशियोबाट व्युत्पन्न अंग्रेजी रेभोल्युशनको समानान्तर मानिने 'अवस्थापलट' अर्थसँग दाँजेर हेर्दा भगवान बुद्धको कैयौं वचन र धर्म देशनाहरूमा समाजमा भएका विकृति तथा विसंगति विरुद्धको आवाज र सन्देश प्रवाह भएको पाइन्छ। बुद्धको जीवन संघर्षलाई हेर्दा पनि तत्कालिन समाज सुधारको निमित्त क्रान्तिको सुरुवात स्वयम् वाटै गरेको देखिन्छ। समाजमा महिलाप्रतिको हीन दृष्टिकोण, उच्च नीच, विभेद, अन्धविश्वास र अनैतिकताप्रति कडा संघर्ष गरेको पाइन्छ। उनले गाउँ, सहर, निगम र देश देशान्तरमा अशिक्षाबाट जगाउने काम गरे। अज्ञानताबाट ज्ञानतर्फ, अनैतिकताबाट नैतिकतातर्फ, अन्धो परम्पराबाट प्राकृतिक यथार्थतर्फ, दुःखबाट सुखतर्फ, विभेदबाट समानतातर्फ जगाउनु उनको जीवन संघर्ष नै रह्यो। आफ्नै जीवनकालमा कठोर प्रयास र अभ्यासबाट दुःख अन्त्यको सत्य ज्ञान बोध गरी बुद्धत्व प्राप्त गर्नु आफैँभित्रको ठूलो क्रान्ति मान्न सकिन्छ। जब उनी बुद्ध बने तब उनले साँच्चै सम्पूर्ण क्लेश रूपी दुःखमाथि विजय प्राप्त गरे। त्यही चारआर्यसत्यको ज्ञानमार्फत् समाजलाई जगाउने अभियान रूपी क्रान्तिको सुरुवात गरे। उक्त बुद्धको अभियान रूपी क्रान्तिमा समाज परिवर्तनका थुप्रै आयामहरू देख्न सकिन्छ। ती आयामहरूलाई समाज परिवर्तनको संवाहक मान्न सकिन्छ। सिङ्गो बुद्धको अभियान रूपी क्रान्ति शील विनयको जगमा आधारित छ। मानिसको चित्त शुद्ध नभएसम्म व्यक्तिमा साँचो परिवर्तन आउन सक्दैन। किनकी चित्तको क्लेशलाई दमन गर्नाले मानवमा भएको पशुत्व हट्न गइ असल चरित्रवान मानव बन्दछ। जसले कहिल्यै असामाजिक काम गर्दैन। यो शील विनय बिना कदाचित सम्भव छैन। शील विनय, ज्ञान, अभ्यास, आचरण आदिको माध्यमबाट समाजलाई सुधार गर्ने काम भएकोले उनको यो अभियान सामाजिक क्रान्तिको रूपमा अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण छ।

शब्दकुञ्जिका : गाथा, नैतिकता, बुद्ध, शान्ति, समाज।

परिचय

वास्तवमा क्रान्ति शब्द अंग्रेजी Revolution को समानान्तर शब्द हो। रेभोल्युशन ल्याटिन शब्द रेभोल्युशियोबाट व्युत्पन्न भएको हो जसको अर्थ 'अवस्थापलट' हुन्छ। अधिकारहरू वा संस्थानात्मक संरचनामा हुने एक मूलभूत परिवर्तन हो। जो अपेक्षाकृत कम समयमा नै घटित हुन्छ। राजनीतिक र वैज्ञानिक परिवर्तनहरूतर्फ संकेत गर्नका लागि अरस्तु (ईसा पूर्व ३८४) र निकोलस कोपर्निकस (ईसा पूर्व १४७३) आदिले सर्वप्रथम रेभोल्युशन शब्दको प्रयोग मानवीय सभ्यता र विज्ञानको सुरुवाती चरणमा गरेको पाइन्छ। मानव इतिहासमा अनेकौं क्रान्तिहरू घटित हुँदै आएका छन्। ती क्रान्तिहरू सामाजिक क्रान्ति, राजनीतिक क्रान्ति, सांस्कृतिक क्रान्ति, आर्थिक क्रान्ति र औद्योगिक क्रान्ति आदिले थुप्रै परिवर्तनहरू ल्याएका थिए। तीमध्ये मुख्य क्रान्तिको रूपमा फ्रान्सेली राज्य क्रान्ति, सोभियत रुसको समाजवादी क्रान्ति, अमेरिकी क्रान्ति, विश्व औद्योगिक क्रान्ति र चिनियाँ साम्यवादी क्रान्ति आदि रहेका छन्। त्यस्तै गरी समाजको विकृति र विसंगतिलाई लिएर पूर्वीय जगतमा आजभन्दा करिब छब्बीस सय वर्ष पूर्व सामाजिक क्रान्तिको रूपमा आध्यात्मिक मनोवैज्ञानिक क्रान्ति भएको पाइन्छ।

गौतम बुद्ध तात्कालिक समयमा समाजमा विद्यमान रहेको विकृति र विसंगतिहरूको कडा विरोधमा उत्रिएको पाइन्छ। उनले मानिसलाई दुःखबाट मुक्त हुने मात्र ज्ञान सिकाएनन्। उनको शिक्षाले समाजको विकृतिहरू जस्तै बलिप्रथा,

महिला पुरुष बीचको विभेद, ईश्वरप्रतिको अन्धविश्वास, मानवीय असमानता र विभेद जस्ता कुराहरूलाई विशेष जोड दिएको छ । उनले बृद्ध, रोगी, मृत सन्यासी आदि देखेर मात्र दुःखबाट मुक्तिकै लागि ज्ञानको खोजीमा हिँडेको नभई समाजमा भएको विभेद र अन्धविश्वासबाट मुक्तिको लागि पनि ज्ञानको खोजी गरेको देखिन्छ । बुद्ध शिक्षामार्फत समाजमा शान्ति स्थापना गर्न शान्ति रूपी क्रान्ति आवश्यक हुने यथार्थ अबोध गराउने साथै समाजमा किन अशान्ति हुन्छ र भगवान बुद्धले किन शान्तिकामी सामाजिक क्रान्ति गरे भन्ने कुराको रहस्य खोतल्ने यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत लेखमा मध्यम वा सामान्य स्तरको विवरणात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ, साथै पुस्तकालय अध्ययन तथा अनुसन्धान विधिलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । यस अध्ययनको लागि प्राथमिक स्रोतको रूपमा बुद्ध वचनका पालि साहित्य त्रिपिटक अन्तर्गतका पुस्तकहरूलाई लिइएको छ भने पालि साहित्य कै नेपाली अनुवाद भएका पुस्तकहरूलाई पनि लिइएको छ । विशेषतः बुद्ध वचन, उद्गार र गाथाहरू रहेको बुद्ध देशनामा आधारित पुस्तकहरूलाई लिइएको छ भने द्वितीय स्रोतको रूपमा बुद्ध शिक्षाका समाज परिवर्तनसँग सम्बन्धित अन्य विविध लेख रचना, पत्र पत्रिका तथा पुस्तकहरू लिइएको छ । ती विविध प्रकारका बुद्धसँग सम्बन्धित पुस्तक, लेख रचना, अवधारणा पत्र आदिमा उल्लेखित बुद्धकालको सामाजिक परिवेश महत्व मान्यता परम्परालगायत व्यक्तिगत तथा सामाजिक बुझाई अभ्यास आचरण आदि विषय यसको सीमा क्षेत्र रहेको छ ।

बुद्ध वचनमा क्रान्ति

भगवान् बुद्धको कैयौं वचन र धर्म देशनाहरूमा समाजमा भएका विकृति तथा विसंगति विरुद्धको आवाज र सन्देश प्रवाह भएको पाइन्छ । वसल सूत्रमा उच्च र नीच के हो भन्ने बारे यस्तो गाथा रहेको छ:-

न जच्चा वसलो होति, न जच्चा होति ब्राह्मणो ।

कम्मना वसलो होति, कम्मना होति ब्राह्मणो ॥

अर्थ- जन्मले कोही पनि निच हुँदैन । न त जन्मले कोही उच्च नै हुन्छ, कर्मले नै निच हुन्छ र कर्मले नै उच्च हुन्छ । (दि कार्पोरेट बाँडी आफ दि बुद्ध एज्युकेशनल फाउण्डेशन, ई.सं. १९९८)

त्यस्तै समाजमा रिस दुस्मनी र वैरभावले कहिल्यै स्थायी शान्ति ल्याउन सक्दैन । यो प्रकृतिकै अनन्तकाल भन्ने अर्थमा अथाह अर्थात् स-अनन्त सनातनकाल देखिको स्वभाव हो भन्दै धम्मपदको अर्को गाथा यसप्रकार रहेको छ-

नहि वेरेन वेरानि-सम्मन्तीध कुदाचनं ।

अवेरेन च सम्मन्ती-एस धम्मो सनन्तनो ॥५॥

अर्थ - रिसले वैरभाव शान्त हुने छैन, प्रेमभावले मात्र वैरभाव शान्त हुन सक्छ । यही सनातनदेखि चलि आएको धर्म हो (भिक्षु अमृतानन्द, वि.सं. २०७०)

धम्मपदको अर्को गाथा : यसमा शाक्यमुनि बुद्धले जीवनको सकारात्मक आयामहरूलाई जीवन जिउने कलाको रूपमा आधार बनाउनु पर्ने सल्लाह दिएको पाइन्छ ।

अक्कोधेन जिने कोधं-असाधुं साधुना जिने ।

जिने कदरियं दानेन-सच्चेन अलिकवादिनं ॥३॥

अर्थ - क्रोधिलाई अक्रोधले जित्नु, नराम्रो गर्नेलाई राम्रो कामले जित्नु, कृपणीलाई दानले जित्नु र असत्यवादीलाई सत्यले जित्नु (भिक्षु अमृतानन्द, वि.सं. २०७०)

अर्को गाथा : यसमा तथागत गौतम बुद्धले नाम रूपमा अर्थात् चित्त र शरीरमा रहेका अनेक क्लेश रूपी मार बन्धन वा बाधाहरूलाई दमन गरी वा समाप्त गरी साँचो अर्थमा जीवनको सफलता हासिल हुने कुराको ज्ञान दिएका छन् ।

अत्ता हि अत्तनो नाथो-को हि नाथो परो सिया ।

अत्तना'व सुदन्तेन-नाथं लभति दुल्लभं ॥४॥

अर्थ - आफू नै आफ्नो मालिक हो, आफ्नो मालिक अरू को हुन सक्ला आफूलाई राम्रोसँग दमन गर्न सक्थो भने दुर्लभ स्वामित्व प्राप्त हुन्छ (भिक्षु अमृतानन्द, वि.सं. २०७०) ।

अत्तदीपो भवथ भिक्खवे, अत्तसरणा अनञ्ज सरणा

अर्थात् भिक्षुहरू आफ्नो दीप आफैँ बन आफ्नै सरणमा जाउ, अरू कसैको शरणमा होइन (मानन्धर, वि.सं. २०८०) ।

भगवान् शाक्यमुनी बुद्धको यी माथिका वचन र उद्गारहरूबाट तात्कालिक समाजको चित्रणसहित शान्ति स्थापनार्थ आफैँबाट क्रान्ति शुरु गरेको देखिन्छ । मानव-मानव बीच जन्मले कोही ठूलो सानो नहुने त्यो कर्म द्वारा निर्धारण हुने उनको विचार रहेको छ । त्यस्तै शत्रुता वा दुस्मनी भावलाई शान्त गर्न प्रेम भाव नै चाहिन्छ । यो अनन्त कालदेखि चलि आएको प्राकृतिक सत्य हो । क्रोध, फटाहा, कन्जुसी, असत्यवादीलाई त्यसको ठीक विपरित भाव र आचरणले जित्नु तर काल्पनिक शक्तिको डरमा बाँच्नु हुँदैन र हाम्रो मालिक पनि कोही अन्य काल्पनिक चिज छैन । हाम्रो मालिक स्वयम् हामी नै हौं साथै आफ्नो सहारा आफैँ बन्नुपर्छ, कसैको आसमा बस्नु हुँदैन भनेर यथार्थपरक, नैतिक, सामाजिक, दार्शनिक, वैज्ञानिक चिन्तनसहितको तथागत बुद्धको क्रान्ति रहेको पाइन्छ । त्यस्तै बुद्धकालमा एक सुनित नाम गरेको व्यक्ति जो बढार्ने काम गर्दथे, जसलाई नीच भएकै कारण उज्यालो भएपछि बाहिर निस्कन पनि समाजले पाबन्दी लगाएको थियो । उनलाई तथागत गौतम बुद्धले एकाबिहानै गएर भिक्षु बनाई प्रचलित विभेदबाट मुक्त गराएका थिए (भिक्षु वोधिसेन, वि.सं. २०७३) । त्यस्तै गरी नाई समाज जो आजकल कपाल काट्ने हजाम भनेर चिनिन्छ । बुद्धकालमा पनि उपालि नामका एक नाई व्यक्तिलाई भिक्षुत्व ग्रहण गराई विनयधर र त्यसमा पनि विनयको एतदगँ अर्थात् पहिलो विनय प्रकाण्ड व्यक्तिको रूपमा आफ्नो अग्रस्रावक बनाई समाजमा चिनाएका थिए (भिक्षु वोधिसेन, वि.सं. २०७३) । त्यस्तै स्वयंद्वारा भिक्षुणी शासन बनाई पुरुष सरह महिलालाई पनि सम्पूर्ण अधिकार दिई योग्य बनाएका थिए । साथै महिला पनि बुद्ध हुन सक्दछ भन्ने यथार्थ सत्यलाई तथागत बुद्धले आफ्नै कालखण्डमा महिला श्रावक बुद्ध भएको बताएका छन् । सुत्रपिटकको खुदकनिकायअन्तर्गत पर्ने थेरीगाथामा भनिएको छ- “इत्थिपी पण्डिता होन्ति” अर्थात् नारी पनि पण्डित हुन सकिन्छन् (भिक्षु वोधिसेन, वि.सं. २०६५) । स्वयम् तथागत बुद्धले महिलाहरूलाई उच्च सम्मान गरेको प्रसङ्गहरू पाइन्छन् । तथागत बुद्धले छोरालाई मात्र होइन छोरीलाई पनि स्थान दिनु पर्छ भनी आज्ञा गरे । एकचोटी प्रसेनजित कोशल राजा बुद्धको सन्मुखमा बसी प्रसन्नता पूर्वक उपदेश सुनिरहेका थिए । त्यही बेला राजाको दूतबाट मल्लिका महारानीले छोरी जन्माएको कुरा सुन्दा एक्कासी मुख अँध्यारो पारेको भगवान बुद्धले देखे । त्यस बेला प्रसेनजित राजालाई आज्ञा गरे:-

“इत्थिपि हि एकच्चिया सेय्या पोस जनाधिप”

अर्थात् “यहाँ कोही- कोही स्त्री बुद्धिमती, शीलवती भई पुरुषभन्दा पनि श्रेष्ठ हुन सक्छन्”

त्यसैले महाराज, तपाईंको कर्तव्य यही हो कि त्यो बच्चालाई समुचित रूपले पालन पोषण गर्नु (धाखा ‘शाक्य’, वि.सं. २०६५) । त्यस्तै भिक्षुणी भद्राकुण्डलकेशालाई स्वयम् बुद्धले भनेका छन् -

“एतदगँ भिक्खवे पञ्चवन्तीनं भिक्खुणीनं कुण्डलकेसी”

अर्थात् - प्रजावान भिक्षुणीहरूमा कुण्डलकेसी अग्रणी हुन् (भिक्षु अश्वघोष, वि.सं. २०७६) ।

महामाया गौतमीलाई अहोरात्र भाविता (विपस्सना) गर्न सक्ने भिक्षुणीहरू मध्येमा एतदगँ भनि अग्रणी पद दिएका थिए (भिक्षु वोधिसेन, वि.सं. २०६५) । तथागत बुद्धले आफ्नै समयकालमा कौण्डिन्य, मौद्गल्यायन, महाकस्सप, अनुरुद्धलगायतका थुप्रै भिक्षुहरूलाई भिक्षुहरूमा एतदगँ भनि अग्र पदवी दिए भैं भिक्षुणीहरूमा पनि महामाया गौतमी, उप्पलवण्णा, पटाचारा, धम्मदिन्ना आदिलाई विभिन्न विषयमा अग्र भिक्षुणीहरूको रूपमा एतदगँ पदवी दिएका थिए (भिक्षु अश्वघोष, वि.सं. २०७६) । तात्कालिक अवस्थामा महिलालाई नरकगामी मान्ने समाजमा भिक्षुणी शासन (संघ) स्थापना गरे पनि महिला अर्हत हुन सक्दैन भन्ने मान्यतालाई चिदै बुद्ध स्वयम्ले

धर्म सबैका लागि बराबर हुन्छ र महिला पुरुष सबैले विना भेदभाव ग्रहण गर्न सक्छ साथै अभ्यास गरेर धर्मलाभी पनि हुन सक्दछ भन्ने कुरा प्रष्ट पारी दिएका थिए (भिक्षुणी धम्मावती, वि.सं. २०७६) । यसरी गौतम बुद्धले समाजमा महिलाप्रतिको हीन दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याउन जोड दिएका पाइन्छ । साथै उच्च नीच, विभेद, अन्धविश्वास, अनैतिकता प्रति कडा संघर्ष गरेको पाइन्छ ।

बुद्ध क्रान्तिका आयामहरू

बुद्ध शिक्षामा विविध आयामहरू रहेका छन् । जस्तै- दुःख निरोध, शान्ति, करुणा, कार्यकारण (हेतुवाद), उपायकौशल, कर्मफल आदि । यी बुद्ध ज्ञानको नैतिक क्रान्तिले मुख्यतः समाजको विकृतिलाई नै निशाना बनाएको पाइन्छ । तथागत बुद्धको समयमा पनि बलिप्रथाको प्रचलन थियो । प्राचिनकालमा बलि दिने प्रथाको शुरुवातसँगै बलि दिने क्रममा कतिपय स्थानमा मानवको पनि बलि दिने गरेको पाइन्छ । यसलाई साधारणतया नरबलि भनिन्छ । उदाहरणको लागि नाइल नदीमा बाढी आउँदा मान्छेलाई त्यस बाढीमा जिउँदै फालेर देवतालाई खुशी पारेको र देवता खुसी हुँदा बाढी आउन बन्द हुन्छ भन्ने विश्वास थियो । यसरी नै ठूलाठूला संरचनाहरूको निर्माण गर्दा पनि मानव बलि दिनुपर्ने मान्यता पूर्वतिर पाइन्छ (महर्जन, इ.सं. २०१९) ।

गौतम बुद्धले दुःख अन्त्यको ज्ञानसँगै समाज सुधारका लागि पनि नैतिक, वैचारिक ज्ञानको प्रचारप्रसार गरेको पाइन्छ । समाजभित्र विकृति विसंगतिहरूबाट हुन सक्ने विभिन्न घटनाहरूलाई रोक्न र सभ्य र सुसंस्कृत समाज निर्माण गर्नको लागि गाउँगाउँमा ज्ञानको प्रचार गरेका थिए । उनीद्वारा प्रतिपादित कार्यकारण (हेतु प्रत्यय) अनित्य ज्ञानको कुरा आजको वैज्ञानिक युगमा पनि सुहाउँदो देखिन्छ । जतिखेर विज्ञानको विकास नै भएको थिएन तर उनले आज विज्ञान सुहाउँदो कुरा बताएका थिए । उनी स्वयंले विज्ञान सम्मत रहेको कार्यकारण र अनित्य सिद्धान्त पत्ता लगाएका थिए । साथै मनोविज्ञान कै कुरा गर्ने हो भने पनि संसारको सबैभन्दा पहिलो मनोवैज्ञानिक/मनोवेत्ता बुद्ध नै हो, जसले चितलाई १२१ टुकामा विभाजन गरी व्याख्या गर्नुका साथै प्राणीको व्यवहारलाई स्वभाव धर्मको रूपमा व्याख्या गरेका छन् (मगर, वि. सं. २०७९) ।

भगवान बुद्धले संसारमा मानवलाई अविभाजित रूपमा विश्लेषण गरे । लिङ्गको आधारमा महिलाहरूमाथि जुन विभेद थियो त्यो विभेदको विरुद्ध उनले समानताका कुराहरूलाई विशेष जोड दिएका थिए । महिला मानव अधिकारका सवालमा संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा जारी गरिएको मानव अधिकारका प्रावधानहरू बुद्धका उपदेशहरूसँग बाभिएका छैनन् । यसैगरी यी अधिकारहरूले बुद्धका उपदेशसँग आत्मसात गरेबाट बुझिन्छ । पूर्वीय समाजमा महिला मानव अधिकार बुद्धकै बेलामा बलुन्द भइसकेको थियो । यस प्रकार संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा निर्दिष्ट महिला मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धन गर्नमा बुद्धका शिक्षाहरूले नैतिक बल प्रदान गर्दछ (महर्जन, ई.सं. २०१९) ।

बुद्धले निर्वाणको बाटोलाई विपस्सना ध्यान भावना विधिबाट पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने आधार चित्तको क्लेशहरूलाई शुद्ध गर्नु एउटा ध्यान भावना विधिबाट पनि गर्न सकिन्छ भन्ने सिकाउनु भएको छ । ध्यान भावना भनेको चेतनाको माध्यमबाट चित्तको परिवर्तनलाई देख्नु हो । पालि भाषामा यसलाई विपस्सना भावना वा सटिपट्टान भनिन्छ (भिक्षु धम्मिक, वि.सं. २०६९) ।

गौतम बुद्धको ज्ञान र उनको सिंगो जीवनलाई हेर्ने हो भने क्रान्तिका थुप्रै आरोह अवरोह र उतारचढावहरू देख्न सकिन्छ । त्यहाँ धेरै प्रकारका आयामिक क्रान्तिको अनुभूत हुन्छ । वास्तवमा ती सबै सामाजिक क्रान्ति नै हुन् । तथापी ती सबै प्रकार र आयामहरूलाई मुख्य रूपमा दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ । १) लौकिक क्रान्ति २) लोकोत्तर क्रान्ति ।

१) लौकिक क्रान्ति - तात्कालिक समाजको सामाजिक मान्यता विभेद अनैतिकता, महिला प्रतिको हीन दृष्टिकोण, बलि प्रथा, उच्च नीच, अन्ध श्रद्धा, अन्धविश्वास जन्य परम्पराहरू आदि थुप्रै गलत धारणा विरुद्ध गौतम बुद्धले गाउँ, शहर, निगम, देश देशान्तरमा जगाउने काम गरेका थिए । त्यसैले उनी भिक्षुहरूलाई आज्ञा गर्दै भन्छन्—
चरथ भिक्खवे चारिकं ।

वहुजन हिताय बहुजन सुखाय ॥

लोकानुकम्पाय अत्थाय हिताय सुखाय देव मनुस्सानं ॥

अर्थात्- भिक्षुहरू बहुजन हितको लागि, बहुजन सुखको लागि, विश्वमाथि दयाको लागि, देव र मनुष्यको हित, सुख कामनाको लागि धर्म सञ्चार गर (बज्राचार्य, वि.सं. २०५६) ।

यसरी दुईजना भिक्षुलाई एउटै गाउँमा समेत नगई फरक-फरक गाउँमा गई धर्म सञ्चार गर्नु भन्ने बुद्धको विचार थियो । यहाँ समाजलाई जगाउनु नै लौकिक क्रान्ति मान्न सकिन्छ । अज्ञानताबाट ज्ञानतर्फ जगाउनु, अनैतिकताबाट नैतिकतातर्फ जगाउनु, अन्धो परम्पराबाट प्राकृतिक यथार्थतर्फ जगाउनु, दुःखबाट सुखतर्फ जगाउनु, विभेदबाट समानतातर्फ जगाउनु आदि बुद्धको लौकिक क्रान्ति हो ।

२) लोकोत्तर क्रान्ति- आफ्नै जीवनकालमा कठोर प्रयास र अभ्यासका कारण दुःख अन्त्यको सत्य ज्ञान बोध गरी बुद्धत्व प्राप्त गर्नु आफैँभित्रको ठूलो क्रान्ति मान्न सकिन्छ । क्लेश सम्पूर्ण रूपमा समाप्त पार्नु, जन्म चक्रको भुमरीबाट सदाको लागि पार तर्नु, यसलाई आफू र संसारमाथिको विजय मान्न सकिन्छ । साथै यो दुःख माथिको विजय पनि हो । यो विजय सम्यक ज्ञानबाट मात्र सम्भव छ । यसै प्रसंगमा विसुद्धि मार्गमा यस्तो बुद्ध वचन रहेको छ-

सीले पतिद्वय नरो सपञ्चो, चित्तं पञ्चञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजतये जटं ॥

अर्थात्- जो व्यक्ति प्रज्ञावान हुन्छ, वीर्यवान हुन्छ, पण्डित हुन्छ, संसारमा भय नै भय देख्ने भिक्षु हुन्छ ऊ शीलमा प्रतिष्ठित भएर चित्त समाधी र प्रज्ञाको भावना गर्दै यस जटा जन्जाललाई सुल्झाउन सक्छ (प्राणपुत्र, इ.सं. २००१) ।

सिंगो लोकलाई नै दुःख नदेखेसम्म यो लोकमा भएका सारा दुःखबाट छुटकारा पाउन असम्भव प्रायः नै छ । अतः यसको लागि अनन्त पारमी धर्मलाई पूरा गर्दै शीलमा प्रतिष्ठित भई गौतम बुद्धले जन्मजन्मान्तर अभ्यास गरेको प्रसंग बुद्ध वचन त्रिपिटकमा उल्लेख छ । जब उनी बुद्ध बने तब उनले साँच्चै क्लेश र दुःख माथि विजय प्राप्त गरे । त्यो विजयसँगै अनन्त बोधिज्ञान पनि लाभ गरे । त्यो ज्ञानलाई नै चार आर्य सत्य भनिन्छ । यहीँ ज्ञान नै बौद्ध अनुयायीहरूको मार्गदर्शन बनेको छ, भने यही ज्ञानलाई सैंतीस बोधीपक्खिय धर्म पनि भनिन्छ । यो निम्न छ

१) चार सतिपट्टान २) चार सम्मप्यधान ३) चार इद्धिपाद ४) पाँच इन्द्रिय ५) पाँच बल ६) सात सम्बोज्झङ्ग ७) आठ मग्गङ्ग (बज्राचार्य, वि.सं. २०६७) ।

त्यस्तै यही ज्ञानभित्र प्रतित्यसमुत्पाद, विपस्सना, कर्म र कर्मफल, पट्टान ज्ञान, हेतु प्रत्यय, शील समाधी प्रज्ञा, अनित्य दुःख अनात्म आदि थुप्रै ज्ञानहरू पर्दछन् । यी बुद्ध शिक्षाहरूले दार्शनिक, आध्यात्मिक र मनोवैज्ञानिक जगतमा समेत आफ्नो अलग अस्तित्व राख्दछ । यसरी सम्पूर्ण सांसारिक दुःखमाथि विजय प्राप्त गर्नुलाई नै गौतम बुद्धको लोकोत्तर क्रान्ति मान्न सकिन्छ ।

त्यस्तै ज्ञानको निमित्त गृहत्याग गर्नु, सारा संसारका प्राणीहरूको दुःख अन्त्यको खोजीमा आफ्नो सुख सयल त्यागनु, राज घराना चक्रवर्ती सम्राट पदसहितको मान मर्यादा र सुख सयल त्याग गर्नु, भोग विलासलाई तुच्छ ठान्नु, स्वयं राजकुमार भएर पनि अत्यन्तै दुःख जन्य बाटो रोज्नु मृत्युको पर्वाह नगरी मान सम्मानको पर्वाह नगरी सारा प्राणी सुख र उद्वारको निमित्त आफूलाई समर्पण गर्नु, आफ्नो परिवारलाई मध्यरातमा परित्याग गर्नु, समाजमा व्याप्त अन्धो परम्पराको विरुद्ध आवाज बुलन्द गर्नु, कुनै गुरु विना नितान्त आफ्नै मेहनत र प्रयासमा बोधिज्ञान लाभ गर्नु अनेकौँ मतवादभित्र आफ्नो मत प्रष्ट र वलियोसँग समाजमा संस्थागत गर्नु, निकै ठूलो लौकिक क्रान्तिकारिता मान्न सकिन्छ ।

बुद्ध शिक्षा समाज परिवर्तनको संवाहक

भगवान् शाक्यमुनि बुद्धले देश र जनताप्रतिको चासोलाई पनि प्रष्ट पारेको छ । देशमा जो शासक हुन्छ, ऊ ठीक हुनुपर्छ अन्यथा देशमा अन्याय अत्याचार, विकृति विसंगतिहरू बढ्नेछ । भगवान् गौतम बुद्धको राजनीतिप्रति

धारणामा राजा अथवा नेता यदि गलत बाटोमा छ भने सारा जनताले दुःख पाउनेछ । त्यसैले भगवान् शाक्यमुनी बुद्धको भनाईमा “जब राजा पथभ्रष्ट हुन्छ भने समस्त राज्य दुःखी हुन्छ । (आंवेदकर, ई.सं. २०११) यसैले देश बनाउन राजनेताहरूमा हुनुपर्ने गुणहरूलाई भगवान् गौतम बुद्धले स्पष्ट पारेका छन् । वास्तवमा देशमा जनताले सुख पाउने र दुःख पाउने भन्ने कुरा नेतृत्वमै भर पर्दछ । भ्रष्ट नेताहरूको कारणले गर्दा जनताले दुःख पाइरहेका हुन्छन् । यदि राजनेताले दश राजधर्मको गुणलाई लागू गरेर व्यवहारमा उतार्ने हो भने देश र जनता सुखी रहनेछ । भगवान् गौतम बुद्धको राजनीतिप्रतिको धारणा जो कोही पनि इमानदारी राजनेताको लागि आवश्यक छ ।

गौतम बुद्धको ज्ञानको आधार कुनै ईश्वर आत्मा परमात्मा वा कुनै अलौकिक कुरामा रहेको पाईन्दैन । उनले मानिसको जीवनमा भोग्नु पर्ने कष्टदायक अवस्थाको बारेमा चिन्तन मनन र खोजी गर्दै विभिन्न उपायहरू पनि बताएका छन् । उनको शिक्षाअनुसार धन आर्जन गर्नु र सम्पन्न बन्नु केही दोष छैन । तर धन आर्जन गर्ने काम नैतिक हुनु पर्दछ (भिक्षु विशाल ज्ञान, वि.सं. २०७८) । उनले दान गर्नुलाई निकै महत्त्व दिएका छन् । जसले घमन्ड, लोभ जस्ता तत्त्वबाट एकांकी हुनबाट बचाएर समानता, मित्रता र भाइचारा बन्नमा जोड दिन्छ । भगवान् गौतम बुद्धले अन्धविश्वासलाई तोड्न खोजेको देखिन्छ । कुनै पनि कुरा नदेखेको अनुभव नगरेको कुरालाई विश्वास गर्न नसकिने उनको शिक्षामा पाईन्छ । नारी विभेद जस्तो ज्यादै संवेदनशील र अमानवीय विषय बारे पनि भगवान् गौतम बुद्धले समाजमा महिला पुरुष समानताको लागि तात्कालिक समयमा प्रयास गरेको पाइन्छ (महर्जन, ई.सं. २०१९) यी प्रयास र विचारहरूले समाजभित्रको विभेद विरुद्धको विद्रोह कडा रूपमा गरेको पाइन्छ । मानवभित्रका समानताका कुराहरूलाई विशेष जोड दिएको पाइन्छ । त्यसैले भगवान् गौतम बुद्धले समाजमा भएको अन्याय अत्याचारको विरुद्ध विद्रोह समेत गरेको भन्न सकिन्छ ।

भगवान् गौतम बुद्धको ज्ञान जीवन दर्शनसँग सम्बन्धित भए पनि उनको उपदेशमा यस्ता कुराहरू पनि निहित रहेका छन् जुन बोहार देशना वा अति व्यवहारिक शिक्षाको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । बौद्ध साहित्यमा धेरै व्यवहारिक विषयहरू पाइन्छन् । राजनीति कस्तो हुनुपर्छ ? कसरी सञ्चालन गर्नुपर्छ भन्ने बुद्धबाट देशित उपदेशबाट बुझ्न सकिन्छ । यसरी नै अर्थनीति तथा व्यवस्थापन, पर्यावरण तथा वातावरण र मनोविज्ञान सम्बन्धमा पनि पर्याप्त मात्रामा उपदेशहरू पाइन्छन् । साथै विश्वको लागि चासोको विषय रहेको मानव अधिकारका कुराहरू बौद्ध साहित्यमा उल्लेख भएको पाइन्छ । विनयपिटक अन्तर्गत आउने शील विनयका कुराहरू पनि ज्यादै व्यवहारिक शिक्षा हो । गृहस्थीको लागि पञ्चशील अन्यन्त व्यवहारिक ज्ञान हो । यो यस प्रकार छ । १.पाणातिपाता वेरमणि-प्राणी हिंसा नगर्नु २.अदिन्नादाना वेरमणि-चोरी नगर्नु ३.कामेसुमिच्छाचारा वेरमणि-व्यभिचार नगर्नु ४.मुसावादा वेरमणि-भूटो कुरा नबोल्नु ५.सुरामेरयमज्जपमादद्वाना वेरमणि-जाँड रक्सी आदि नसाल्नु पदार्थको सेवन नगर्नु ।

यसरी बुद्ध शिक्षामा शीललाई नै दुःख अन्त्यको जग पनि मानिएको छ । वस्तुतः व्यक्तिको चरित्रमा सुधार नआएसम्म समाजमा परिवर्तन आउन सम्भव छैन । त्यसैले समाज परिवर्तनमा पनि बुद्धको व्यवहारिक देशना अत्यन्तै उपयोगी छ (शाक्य, वि.सं. २०७१) ।

मानिसको चित्त शुद्ध नभएसम्म व्यक्तिमा साँचो परिवर्तन आउन सक्दैन । अतः तथागत गौतम बुद्धले दीघनिकाय महासतिपट्टान सूत्रमा चार प्रकारले विपस्सना भावना (सतिपट्टान) गर्न सकिने बताएका छन् । ती यस प्रकार छन्:- १.कायानुपस्सना २.वेदनानुपस्सना ३.चित्तानुपस्सना ४.धम्मानुपस्सना (बज्राचार्य, वि.सं. २०६५) ।

यी मध्ये कायानुपस्सना भन्नाले शरीरलाई हेर्नु हो । वेदनानुपस्सना भन्नाले वेदनालाई हेर्नु हो । चित्तानुपस्सना भन्नाले चित्तलाई हेर्नु हो र धम्मानुपस्सना भन्नाले चार महाभूत स्वभावलाई आफ्नै शरीरमा हेर्नु हो । सतिपट्टान विपस्सनाको माध्यमबाट चित्तको क्लेशलाई दमन गर्ने हो, हटाउने हो । चित्तको क्लेशलाई दमन गर्नाले मानवमा भएको पशुत्व हट्न गई असल मानव बन्दछ जसले कहिल्यै असामाजिक काम गर्दैन, भ्रष्टाचार, दुराचार, चरित्रहीन काम गर्दैन ।

हुन त बुद्ध शिक्षामा अनन्त ज्ञान छ । यसमा बोधिसत्वहरूले बोधिचित्तोत्पाद गरी बुद्ध नबनेसम्म अनन्तकाल पारमी धर्मको अभ्यास गर्ने कुरा आउँछ । यहाँ धर्मको अर्थ जुनसुकै घटना व्यवहारलाई लिइन्छ । थेरवाद बुद्ध धर्ममा दश पारमी, दश उपपारमी र दश परमत्थपारमी गरी तीस पारमी धर्मको कुरा आउँछ । दश पारमिता यस प्रकार छन्- १. दान पारमिता २. शील पारमिता ३. नैष्कर्म्य पारमिता ४. प्रज्ञा पारमिता ५. वीर्य पारमिता ६. क्षान्ति पारमिता ७. सत्य पारमिता ८. अधिष्ठान पारमिता ९. मैत्री पारमिता १०. उपेक्षा पारमिता आदि ।

बुद्धत्व लाभ गर्नको लागि संसार बन्धनबाट मुक्त भएको निर्वाणको कामना गरी कुशल चर्या गर्नुलाई नै पारमी वा पारमिता भनिएको छ । गंगा नदी, समुन्द्र आदि पार गर्नुलाई पनि 'पार' भनिन्छ । यथार्थतः सांसारिक बन्धनबाट पार गर्ने कुशल अभ्यास नै पारमिता हो (कुमार काश्यप, वि.सं. २०६०, पृष्ठ २) । पारमिता कुशल कर्म र कुशल चित्तसँग सम्बन्धित भएकोले यो समाज सुधारको लागि उपयोगी छ । दान दिनु भन्नाले मान, घमन्ड त्याग्न हो, करुणा जगाउनु हो । शील पारमिताले नैतिकवान बनाउँदछ । नैष्कर्म्य पारमिताले लोभ त्याग्न सिकाउँछ । प्रज्ञा पारमिताले मिथ्यादृष्टि, अज्ञानता, अशिक्षा, अन्धविश्वास हटाउँदछ । वीर्य पारमिताले बुद्धत्व लाभमा मानसिक बल दिन्छ । क्षान्ति पारमिताले कुनै पनि कुशल अभ्यास र प्राप्तमा धैर्यता दिन्छ । सत्य पारमिताले असत्य, भूटो वा गलत हुनबाट बचाउँछ । अधिष्ठान पारमिताले संकल्प शक्तिलाई बलियो बनाउँदछ । मैत्री पारमिताले सबैसँग भाइचाराको सम्बन्ध कायम गर्दछ भने उपेक्षा पारमिताले सबैलाई समान भावले आचरण, व्यवहार गर्न सिकाउँछ । यस्तो सबैलाई सँधैँ उपयोग हुने बुद्धको शिक्षा समाज परिवर्तनमा अत्यन्तै आवश्यक रहेको छ ।

बुद्ध शिक्षामा जाग्ने कुरा, सजग हुने कुरा, होस्मा रहने कुरा, चाल पाउने कुरा सुन्दा सामान्य जस्तो लागेता पनि यसको धेरै ठूलो महत्व छ । आँखा, कान, नाक, जिब्रो, शरीर र मन गरी ६ इन्द्रियको माध्यमबाट बाह्य संसारको कुनै पनि प्रकारको तृष्णा रूपि क्लेश मनमा प्रवेश गर्न नपाओस् भनेर मनलाई सधैं सजग बनाई राख्नुपर्दछ । यसले अनैतिक हुनबाट जोगाउँदछ, अज्ञानताबाट जोगाउँदछ, दुराचार हुनबाट बचाउँदछ, दुःशीलबाट बचाउँदछ । त्यसैले हामी बुद्ध शिक्षाको माध्यमबाट बाह्रैकाल होस्मा रहेर आफूलाई, परिवारलाई र समाजलाई पवित्र बनाउन सहयोग गर्न सक्दछौं । पञ्चशील, अष्टशील, दशशील, आजिवट्टमक शील, दश सुचरित्रशील, गृही विनय आदि सबै शील विनयहरूले अन्ततः समाजलाई नै शुद्ध, पवित्र र नैतिक बनाउने काम गर्दछ । यसरी तथागत बुद्धका ज्ञानहरूले सबैतिरबाट समाजलाई नै फाइदा पुग्ने भएकोले बुद्ध शिक्षालाई समाज परिवर्तनको संवाहक मान्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

वास्तवमा क्रान्ति शब्द सुन्दा बुद्धको लागि अलि नसुहाउँदो जस्तो लागेता पनि जुनसुकै समयमा समाज परिवर्तनको लागि केही न केही प्रयासहरू भइरहेका हुन्छन् । त्यहीँ प्रयासलाई नै सरल भाषामा बुझ्न क्रान्ति शब्द प्रयोग गरिएको हो । यद्यपी क्रान्ति धेरै प्रकारको हुनसक्दछ तर यहाँ नैतिक, सामाजिक क्रान्तिको मात्र प्रसंग रहेको छ ।

बुद्धको नाम आउने वित्तिकै ज्ञान, शान्ति, नैतिकता, आचरण, चरित्र आदि चीज स्वतः जोडिन पुग्दछ । किनकी बुद्धको वचनहरूबाट प्रष्ट हुन्छ की उनको ज्ञान चित्तसँग सम्बन्धित छ तथा ध्यान साधनासँग सम्बन्धित छ, शील, नैतिकता र आचरणसँग सम्बन्धित छ, सांसारिक दुःख र दुःख अन्त्यसँग सम्बन्धित छ । चाहे सांसारिक दुःखको कुरा होस् चाहे चित्तको क्लेशको कुरा होस्, चाहे दुःखबाट छुटकारा पाउने कुरा होस्, चाहे अज्ञानता र मिथ्यादृष्टिमा फसेको कुरा होस् त्यसबाट छुटकारा पाउन कुनै न कुनै पाटाबाट, कोणबाट प्रयास र संघर्ष अवश्य नै गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसमा पनि समाजमा भएका विकृति, विसङ्गति र अन्धोपरम्पराको कुरा व्यक्तिमा भएको अज्ञानताको कुराबाट छुटकारा पाउन त्यति सजिलो छैन । यसमा धेरै ठूलो संघर्षको आवश्यकता पर्दछ । त्यही संघर्षको अर्को नाम नै क्रान्ति हो । क्रान्ति गर्दा वा संघर्ष गर्दा हत्या हिंसा नै गर्नु पर्छ भन्ने छैन । त्यसको लागि सही ज्ञानले, सही उपायले, शिक्षाले, विचारले र व्यवहारले पनि समाजमा आमूल परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ ।

शाक्यमुनी बुद्धले पनि यही काम गरेका हुन् । उनले प्राप्त गरेको बुद्धत्व ज्ञानलाई मूल आधार बनाएर समाजलाई नैतिक, असल, चरित्रवान बनाउन जीवनको पैतालिस वर्षसम्म लगातार प्रयास गरे । त्यही निरन्तर प्रयास नै बुद्ध क्रान्ति थियो । तथागत बुद्धले अन्तिम वचन स्वरूप पनि क्रान्ति रूपी उद्गार नै व्यक्त गरेका छन् ।

हन्ददामि भिक्खवे आमन्तयामि वो ।

वय धम्म संखारा अप्पमादेन सम्पादेथ ॥

अर्थात् - भिक्षुहरू हो ! म तिमीहरूलाई पुन आह्वान गर्दैछु यस लोकमा सम्पूर्ण संस्कारहरू नाशवान् छन् । त्यसैले राम्ररी अप्रमादी (स्मृतितवान) भई निर्वाण धर्मलाई साक्षात्कार गर । यसरी गौतम बुद्धको यो अन्तिम वचन पनि उनको अन्तिम प्रयास रूपी क्रान्ति नै थियो ।

सन्दर्भ सामग्री

- आवेडकर, भीम राव (ई.सं.२०११), *भगवान बुद्ध और उनका धम्म*, सम्बोधी प्रकाशन, अक्टुबर ।
 गुर्मछान मगर, भिम बहादुर (२०७९), भगवान् के हो ?, *आशिका*, कानुन प्रिन्टिङ प्रेस ।
 धाखा 'शाक्य', सविता (वि.सं. २०६५), बुद्ध धर्ममा महिला पुरुष समानता, *बुद्ध शिक्षाका आयामहरू*, श्री कीर्ति बौद्ध केन्द्र ।
 बज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु./सं.), (वि.सं. २०५६), *दीघनिकाय*, न्यु नेपाल प्रेश ।
 बज्राचार्य, प्रकाश (वि.सं. २०६७), *बौद्ध दर्पण*, न्यु नेपाल प्रेश ।
 भिक्षु, अमृतानन्द, (वि.सं. २०५७), *धम्मपद*, काठमाडौं: मास प्रिन्टिङ प्रेस ।
 भिक्षु अश्वघोष महास्थविर (वि.सं. २०७६), नारीहरूमा पनि बुद्धि हुन्छ, *धर्मकीर्ति*, न्यु नेपाल प्रेश ।
 भिक्षु, उत्तरो, (वि.सं.२०७९), निर्वाणको आधारशील, *आशिका*, कानुन प्रिन्टिङ प्रेस ।
 भिक्षु, कुमार काश्यप, (वि.सं. २०६०), *दश पारमिता*, द कर्पोरेट बडी अफ दि बुद्ध एजुकेशनल फाउण्डेशन ।
 भिक्षुणी, धम्मावती, (वि.सं. २०७६) अग्रस्थान प्राप्त गर्न सफल बुद्धकालिन अग्रस्रावक र अग्रस्राविकाहरू, *धर्मकीर्ति*, न्यु नेपाल प्रेश ।
 भिक्षु बोधिसेन महास्थविर (वि.सं. २०६५), *थेरीगाथा*, शुभकामना प्रिन्टिङ प्रेस ।
 (वि.सं. २०७३), *थेरगाथा*, शुभकामना प्रिन्टिङ प्रेस । भिक्षु सम्यक सम्बोधि, प्राणपुत्र, (अनु.), (इ.सं. २००१), *विशुद्धि मार्ग*, द कर्पोरेट बडी अफ दि बुद्ध एजुकेशनल फाउण्डेशन ।
 भिक्षु, विशाल ज्ञान, (वि.सं.२०७८), बौद्ध दर्शन र भौतिकवाद, *बौद्ध लेख संग्रह*, अन्तर्राष्ट्रिय बुद्ध परियाति विहार ।
 महर्जन, वसन्त (ई.सं २०१९), *बुद्ध र मानव अधिकार*, इन्साइट पब्लिकेशन प्रा.लि.।
 भिक्षु बोधिसेन महास्थविर (वि.सं. २०६५), *थेरीगाथा*, शुभकामना प्रिन्टिङ प्रेस ।
 भिक्षु बोधिसेन महास्थविर (वि.सं. २०७३), *थेरगाथा*, शुभकामना प्रिन्टिङ प्रेस ।
 मानन्धर, नानीमैयाँ (अनु.) (वि.सं.२०८०), *बुद्ध-वचन*, नमस्ते प्रेस ।
 शाक्य, देवेन्द्रराज (वि.सं. २०७१), *थेरवाद बुद्ध धर्म*, जन प्रकाशन प्रिन्ट ।
सुत्तपिटके खुद्धकनिकाये (ई.सं. १९९८), दि कर्पोरेट बाँडी आफ दि बुद्ध एजुकेशनल फाउण्डेशन ।
 Ven. S. Dhammika (Trans.) (V.S. 2069), *Bhikkhu Suman Kriti*.